

DOI: 10.15407/kraieznastvo2024.01.094

УДК 947.084 (477)

Валерій Рекрут (м. Київ)

кандидат історичних наук,

Почесний краєзнавець України

E-mail: tur-ker@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0638-6886>

Оксана Костенко (м. Переяслав)

кандидат історичних наук,

завідувач кафедри загальної історії,

правознавства і методик навчання

Університету Григорія Сковороди в Переяславі

E-mail: dpu.kaf.istorii@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0831-9158>

Кооперативна діяльність подолянина Миколи Литвицького у період еміграції в Польщі (1921–1923 рр.)

На підставі виявлених архівних документів, аналізу публікацій сучасних дослідників та зарубіжної періодики досліджується кооперативна діяльність подолянина Миколи Олексійовича Литвицького у період вимушеної еміграції в Польщі (1921-1923 роках). Для реалізації зазначеної мети були застосовані біографічний, проблемно-хронологічний методи, а також методи історичної реконструкції. Розкрито основні здобутки М.О. Литвицького в розвитку національного кооперативного руху та відстоювання прав українського населення на тимчасово окупованій території Західної Волині. Висвітлено його участь у подіях щодо спроб відомих діячів української кооперації повернути власникам державні та кооперативні кошти, якими незаконно заволоділи функціонери зарубіжного «Об'єднання центральних українських спілок» (ОЦУКС). У наступних розвідках бачиться доцільним дослідити кооперативну та громадсько-політичну діяльність М.О. Литвицького під час проживання на території Чехословаччини (1923-1939).

Ключові слова: М.О Литвицький, кооперація, Західна Волинь, Прага, ОЦУКС.

Valery Rekrut (Kyiv)

Candidate of Historical Sciences

(Ph. D. in History),

Honorary local historian of Ukraine

E-mail: tur-ker@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0638-6886>

Oksana Kostenko (Pereiaslav)

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Department of General History, Law and Teaching Methods

Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav

E-mail: dpu.kaf.istorii@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0831-9158>

Cooperative activities of a podolian Mykola Oleksiyovych Litvitsky during the period of emigration in Poland (1921–1923).

The article investigates cooperative activity of a Podolian Mykola Oleksiyovych Litvitskyi during the period of his forced emigration to Poland (1921-1923). The primary sources of this research include the newly discovered archival documents and materials of foreign periodicals, supplemented by analysis of publications by modern researchers. Biographical and problem-chronological methods as well as methods of historical reconstruction were used. The article discusses the main achievements of M.O. Litvitskyi in the

development of the national cooperative movement and defense of the rights of Ukrainian population on the temporarily occupied territory of Western Volyn. Specific attention is given to the participation of M.O. Litvytsky, along with other renowned figures of Ukrainian cooperative movement, in the attempts to return state and cooperative funds that were illegally seized from the owners by the officials of the “Union of Central Ukrainian Associations”. We also argue that there is a need to further inquire into cooperative, social and political activity of M.O. Litvytskyi during the time of his residence in Czechoslovakia (1923-1939).

Key words: *Litvytskyi M.O., journalism, cooperation, Western Volyn, Prague. OCKS, persecution.*

На початку ХХ ст. помітну роль у боротьбі за відновлення державності України відігравало широке коло української патріотично орієнтованої інтелігенції. Саме вона стала носіями ідей національно-культурного і політичного відродження України. До когорти молодішої генерації таких діячів належить подолянин Микола Олексійович Литвицький, який присвятив власне життя розвитку українського кооперативного руху. В роки Української революції (1917-1921 рр.) він брав активну участь у процесах українського державотворення. Однак, для широкого загалу громадськості України його життєдіяльність маловідома, особливо в частині його участі в розвитку українського кооперативного руху у період еміграції на території підпольської Волині (1921-1923 рр.).

Перед висвітленням зазначених в статті матеріалів бачиться доцільним подати коротку інформацію про його життєвий шлях протягом попередніх років до вимушеної еміграції за межі України.

Микола Олексійович Литвицький (1888, с. Жерденівка Гайсинського повіту, Подільської губ. – 1939, с. Великий Бичків, Рахівський р-н, Закарпатської обл.) походив із родини релігійних діячів. Після закінчення Подільської духовної семінарії (1908 р.) декілька років здобував освіту в Санкт-Петербурзькому психоневрологічному інституті. За відсутності коштів на навчання у 1912 р. вимушений був повернутися на рідне Поділля. Тут працював учителем, долучився до українського кооперативного руху. У 1913 р. брав активну участь у роботі Всеросійського кооперативного з'їзду в Києві, працював службовцем Київської кредитної спілки. Однак, у 1915 р. повернувся у Вінницю, де був обраний членом правління Подільської кредитної спілки. З вибухом Лютневої революції 1917 р. приєднався до розбудови українського національного руху на Поділлі. Зокрема, був одним із засновників газет «Свободный голос» і «Подільська воля», входив до складу правління Союзу Подільських Українців і керівництва Вінницької «Просвіти», був обраний кандидатом у члени Української Центральної Ради. Восени того ж року став членом Вінницької міської управи, під час жовтневого перевороту обіймав посаду голови міста, провів успішні перемовини з командуванням збільшеного II-го гвардійського корпусу й тим зумів запобігти великих руйнувань та значної

М.О. Литвицький

кількості загиблих. У період німецько-австрійської окупації Поділля (1918 р.) очолював земельний комітет Вінницького повіту, був заарештований австрійськими жандармами, але з допомогою кооператорів уникнув репресій і виїхав до Києва. Тут, у 1918-1919 рр., працював у центральних органах управління української кооперації: був членом правління «Книгоспілки», членом Ради «Коопцентру», членом Ради «Дніпросоюзу», входив до правління Київського кооперативного інституту ім. М. Туган-Барановського. В 1919 р. був призначений на посаду заступника міністра внутрішніх справ Уряду УНР, під час денікінської окупації Києва займався підпільною роботою в числі членів «Братства Української Державності». У період звільнення Києва від більшовиків (травень-червень 1920 р.) очолював колегію міського голови, в.о. голови міста. Восени 1920 р. продовжував працювати на посаді заступника міністра внутрішніх справ Директорії УНР, в жовтні-листопаді в Кам'янці-Подільському виконував обов'язки Начальника цивільного управління при Армії УНР. У листопаді 1920 р. разом з урядовими структурами від'їхав до Тарнова (Польща).

Отже, після поразки Директорії УНР у збройній боротьбі проти російських окупантів у кінці 1920 р. територію Наддніпрянської України покинули майже всі лідери небільшовицьких

партій, переважна більшість командного складу Українського війська, діячі державного управління, частина національної інтелігенції та чимала кількість учасників повстанського руху. У цій когорті вигнанців перебував М. Литвицький, який певний час продовжував брати участь у роботі Ради Народних Міністрів УНР. Зокрема, 28 листопада 1920 р. урядовці розглянули декілька питань щодо розміщення міністерств і відомств УНР в Тарнові та його околицях, ухвалили постанови щодо обміну українських грошей на польські марки¹. У засіданні РНК 9 грудня 1920 р. М. Литвицький брав участь у розв'язанні болючих для урядовців проблем фінансових ресурсів на утримання сімей. Зокрема вирішили виплачувати службовцям по 500 польських марок на тиждень, з добавкою 60% на дружину та 40% на дитину, якщо вони перебувають разом з працюючим урядовцем. Також вирішили утворити комісію для обліку і збереження державного майна УНР². Власне, це було останнє засідання уряду, в якому Микола Олексійович брав безпосередню участь.

Новий 1921 рік не приніс М. Литвицькому гарних подарунків і він швидко усвідомив, що його подальша служба на займаній посаді ніяких перспектив не мала. Тому, зваживши всі за і проти, 30 березня 1921 р. він подав прохання про демісію з поста товариша міністра внутрішніх справ УНР. 13 квітня Іменем Української Народної Республіки Голова Директорії С. Петлюра затвердив ухвалений Радою Народних Міністрів наказ про його звільнення³.

Зауважимо, що працюючи в системі української кооперації та обіймаючи високі посади в структурі уряду УНР, М. Литвицький не «сколотив» собі пристойного капіталу, щоб безбідно почуватися десь на курортах Італії чи Франції. Він опинився у Польщі з дружиною та малолітнім сином, як кажуть, «голим і босим». Вийшло так, що Микола Олексійович, не маючи за спиною «ні кола, ні двора», змушений був шукати будь-які джерела для наповнення сімейного бюд-

жету. В країні серед іншомовної людної звикання до норм і правил тамтешнього життя йому вдавалося важко і болісно. В критичній ситуації вихід знайшовся через повернення М. Литвицького до улюбленої справи: відновлення видавничої та інструкторської праці в системі української кооперації. Він організував кооперативне видавництво «Спілка Українського Друкарства», яке випустило перше видання під назвою «Економічний збірник. Ч. I». У виданні публікувалася низка статей, що висвітлювали поточні проблеми економічного життя в Україні⁴.

Крім видавничої діяльності, котра не здатна була забезпечити усіх матеріальних потреб родини, М. Литвицький змушений був шукати додаткові джерела доходів. У нагоді стала зустріч із колишнім міністром внутрішніх справ УНР О. Саліковським, який у квітні 1921 р. очолив редакцію газети «Українська Трибуна». До речі, в штаті редакції часопису вже значилися М. Вороний, В. Ковальчук, В. Островський, П. Певний, Л. Чикаленко та низка колег, з якими М. Литвицькому довелося співпрацювати у попередніх роках на теренах України⁵. Редактор «Української Трибуни» запросив Миколу Олексійовича до співробітництва з часописом у формі кореспондентської праці, встановивши йому тверду місячну ставку в розмірі 12 тис. польських марок за умови подання 6-х публікацій⁶. Загалом, у числі близько 35 кореспондентів газети були відомі державні та громадські діячі: П. Зайців, В. Коваль, М. Левицький, О. Лотоцький, К. Мацієвич, А. Ніковський, І. Огієнко, В. Приходько, В. Садовський, В. Січинський, Г. Степура та ін.⁷.

У перші місяці перебування в Тарнові М. Литвицький намагався відпрацювати встановлену фіксовану платню, але вже до осені його активність значно знизилась і редакція визнала, що він «фіксов. 12.000 не оправдав, а тому рахувати йому оплату по 4 м. за рядок»⁸.

Як свідчать архівні документи, в осінньо-зимовий період М. Литвицький взагалі перестав

¹ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі - ЦДАВО України), ф. 1065, оп. 2, спр. 9, арк. 72.

² Там само, арк. 84-85.

³ Там само, ф. 1092, оп. 3, спр. 177, арк. 11.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 1416, арк. 5 зв..

⁵ Там само, ф. 3327, оп. 1, спр. 5, арк. 12.

⁶ Там само, спр. 2, арк. 20.

⁷ Там само, арк. 12-13.

⁸ Там само, арк. 13 зв.

співпрацювати з часописом. Відомо, що він, як знаний фахівець у галузі кооперації, відновив зв'язок з кооперативними діячами в Німеччині та Чехословаччині та долучився до громадсько-політичного життя української кооперації. Насамперед, Микола Олексійович вирішив покинути Тарнов і перебраться на територію окупованої поляками Волині, де скупчилася чимала кількість подільських кооператорів та розпочалися процеси відродження українського кооперативного руху.

До речі, за спогадами сучасників, існуючі там кооперативні установи вважали «...за обов'язок прихистити інтернованих вояків Армії УНР, частину переселенців з Великої України. Центросоюз доручав повітовим союзам приймати по 2-3 інтернованих на роботу в повіті, а інших, по відбуттю практики, спрямовували на північні землі»⁹.

Відомо, що певний час М. Литвицький мешкав на території Кременеччини та брав участь у створенні Бюро волинської кооперації у Кременці. Якраз у той час там знайшла притулок досить потужна когорта українських діячів і кооператорів, зокрема В. Біднов, В. Мачушенко, А. Герасименко, Д. Піснячевський, В. Мороз та ще декілька відомих урядовців родом із Поділля, з якими Миколі Олексійовичу доводилося раніше тісно співпрацювати в різних галузях громадсько-політичного та кооперативного життя та управлінських структурах на теренах Великої України. За визначенням С. Наріжного, саме плеяда українських емігрантів стали «...головним організуючим чинником волинського кооперативного життя, вони в найбільшій мірі причинилися й до заснування Бюро волинської кооперації, в якому також працювали емігранти»¹⁰.

За участі М. Литвицького в Кременці відбулося зібрання, на якому було засноване згадане вище кооперативне Бюро. Учасники обрали на посаду голови Бюро та завідувача провідного кооперативного відділу Я. Грабова, культурно-видавничий підрозділ очолив С. Бачинський, членом Ради став М. Трепет¹¹.

Як зазначалося в періодичних виданнях, заснована спілка у Кременці намагалася налагодити співпрацю з кооперативними центрами, які внаслідок поразки у війні з большевицькою Україною опинилися за кордоном. Так, на засіданні Бюро 16 вересня 1921 р. ухвалили рішення звернутися до відомого кооператора Х. Барановського з листом для «з'ясування їх планів щодо практичної роботи на Волині»¹². Як виявилось згодом, заклопотаний іншими справами Х. Барановський на запит волинських колег не відповів. Тому вони уповноважили М. Литвицького при зустрічі з діячами українських кооперативних центрів звернутися від їхнього імені про виділення позики на розвиток української кооперації на території підпольської Волині.

Принагідно зазначимо, що, перебуваючи в еміграції, М. Литвицький не втратив зв'язок із колишніми провідними діячами української кооперації, які також вимушені були покинути батьківщину. Його як інших свідомих кооперативних діячів неабияк хвилював гучний скандал, який розгорівся на теренах Західної Європи навколо діяльності закордонного фінансового представництва УНР під орудою подільського кооператора Г. Супруна. Ганебна епопея пліток і звинувачень під назвою «супруніана» – тобто публікації про нахабне пограбування державної скарбниці УНР, яке вчинив завзятий шахрай Г. Супрун, заповонила шпальти газет усіх європейських видань. Підливала «масла у вогнище» інформаційна війна у світовій пресі, котра розгорілася між представниками «старої» і «нової» української кооперації щодо справ ОЦУКСу (Об'єднання центральних українських спілок) і членства в МКА (Міжнародний кооперативний альянс). Для Миколи Олексійовича ці ганебні суперечки були дуже болісними, адже з Г. Супруном він певний час працював у кооперативних установах на Поділлі. Крім того, М. Литвицький мав тісні контакти з А. Сербіненком та іншими фігурантами ОЦУКСу. Більшість діячів цієї установи співпрацювали з ним у керівних органах кооперативних центрів в Україні – «Коопцентрі», «Дніпросоюзу», «Українбанку», «Книгоспілки», «Централу» та ін.

⁹ Давидюк Р. Українська політична еміграція як фактор суспільних змін на території Західної Волині // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2018. Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. С. 72.

¹⁰ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома війнами. Частина перша. Прага, 1942. С. 318.

¹¹ Давидюк Р. Українська політична еміграція як фактор... С. 73.

¹² З кооперативного життя // Українська трибуна, 1921. Ч. 129. С. 2.

Зважаючи на неймовірно шкідливі наслідки для політичного реноме УНР на світовій арені та дискредитації української кооперації, повноважні представники названих вище центрів кооперації, які скупчилися в країнах Західної Європи, змушені були відреагувати на ці ганебні нападки. За їх ініціативою представників українських спілок була скликана нарада з дирекцією ОЦУКСу, яка відбулася 18-22 жовтня 1921 р. у Празі (ЧСР) за участі Б. Мартоса, М. Литвицького, В. Ковалю, Ф. Горбаня, І. Кречотня, Х. Наконечного, А. Кучерявенка, С. Перепелиці, М. Балаша, К. Безкоровайного, І. Івасюка та делегації кооператорів Кубані¹³. Першою чергою учасники мали розглянути питання, які торкалися діяльності ОЦУКСу, а згодом обговорити проблеми загального кооперативного життя і діяльності українських кооперативних спілок в еміграції¹⁴.

Враховуючи різнополярну оцінку діяльності ОЦУКСу в історичних джерелах 20-х рр. ХХ ст. та неоднозначне висвітлення його історіографії в працях сучасних дослідників, бачиться доцільним більш детально розглянути окремі аспекти діяльності цієї кооперативної установи. Користуючись автентичними архівними джерелами та політично незаангажованими матеріалами, обмежимося дослідженням участі окремих керівників цієї структури в частині розпорядження державними і кооперативними ресурсами УНР.

Отже, ще в 1919 р. за дорученням уряду УНР у Відень відбули від «Дніпросоюзу» А. Сербиненко, Є. Філіпович та І. Штефан. Також разом з ними у відрядження попрямували представники «Централу» І. Головка та від «Українбанку» С. Перепелиця, яким доручалося закласти згадану вище особливу установу під назвою «ОЦУКС»¹⁵. Головним завданням повноважної делегації було пошук товарних кредитів (зокрема про доставку товарів до кордону з Україною для подальшого обміну з українською кооперацією на сировину); управління іноземним майном української кооперації; її популяризація та

встановлення зв'язків із закордонними кооперативними центрами тощо¹⁶.

Однак нашвидкоруч складений статут та відсутність повного переліку необхідних документів не дозволили установі отримати право юридичної особи, що позбавляло ОЦУКСу активних дій у справах постачання УНР необхідних товарних ресурсів. Лише з прибуттям у листопаді 1920 р. особливого представника уряду УНР Х. Барановського, який розробив новий статут установи. Утім його вдалося його зареєструвати лише в посольстві УНР у Відні та в Міністерстві закордонних справ Австрії. Згодом, внаслідок зміни статутних форм і перерозподілу повноважень та з метою розширення географічних меж діяльності відкрили Лондонську дирекцію ОЦУКСу, до складу якої увійшли Х. Барановський, А. Сербиненко, В. Тимошенко та ін. вже не в статусі уповноважених кооперативних установ, а як приватні особи¹⁷. Значимо, що установа мала також філії в Берліні і Франції, які діяли до 1923 року.

Після остаточного встановлення влади більшовиків в Україні на початку 1921 р. розпочався активний процес реалізації декретів про перебудову кооперації на советський лад. Звісно, на теренах Європи розгорівся неймовірний скандал навколо діяльності ОЦУКСу. У значній мірі його спровокували провідники новоствореної Всеукраїнської кооперативної спілки (ВУКС, Вукоопспілка). На переконання комуністичної фракції правління ВУКСу, в МКА представники «старої» кооперації не мали права репрезентувати кооперативні установи советської України. Як виявилось, Вукоопспілка не надавала А. Сербиненку прав на представництво інтересів української кооперації за кордоном і категорично наполягала вивести його зі складу Центрального Комітету МКА¹⁸.

Більше того, керівництво ВУКСу вкрай зацікавили активи української кооперації за межами советської республіки, які, на їх переконання, безпосередньо належали кооператорам на території УСРР. Для дискредитації «старої»

¹³ ЦДАВО України, ф. 4000, оп. 1, спр. 1, арк. 36.

¹⁴ Там само, спр. 8, арк. 22.

¹⁵ Там само, арк. 23.

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 269, оп.1, спр. 7, арк. 7-8.

¹⁷ *Онїпко Т.В.* Експортно-збутова діяльність споживчої кооперації України: досвід 1920-х рр: з нагоди 150-річного ювілею спожив. кооперації України (1866-2016) / Полтава: ПУЕТ, 2016. С. 69.

¹⁸ *Онїпко Т.В.* Споживча кооперація України в контексті міжнародного кооперативного руху: 20-ті рр. ХХ ст.: монографія / Полтава: ПУЕТ, 2013. С. 100.

української кооперації в Берлін був відряджений представник комуністичної фракції Вукоопспілки Д. Кудря, який розгорнув шалену агітацію, спрямовану проти кооператорів-емігрантів, і намагався будь-якими методами повернути на територію УСРР кошти колишніх українських спілок, які були членами МКА. До справи очорнення «петлюрівської» кооперації підключилися усі більшовицькі засоби масової інформації та наявний дипломатичний корпус УСРР, що перебував в країнах Західної Європи. За кордоном і на території республіки у численних публікаціях А. Сербиненка, Ф. Горбаня Х. Барановського та інших кооператорів-емігрантів відображали як «винуватців нечуваного злочину проти трудового народу України» і вимагали притягнути їх до карної відповідальності¹⁹.

З іншого боку Головний Отаман С. Петлюра наділив тодішнього міністра фінансів УНР Х. Барановського особливими повноваженнями щодо повернення українського грошового фонду у розпорядження уряду й залучив до цієї справи кращі дипломатичні і політичні кадри Директорії УНР. У цих баталіях були задіяні Х. Барановський, М. Василько, А. Ніковський, М. Порш, Р. Смаль-Стоцький, О. Шульгін та ін.

Слід зазначити, що зі справами фінансів за кордоном був досконало обізнаний Б. Мартос – відомий діяч Української Центральної Ради, колишній голова управи Центрального кооперативного комітету України, згодом міністр фінансів та прем'єр-міністр Уряду Директорії УНР. Саме його зусиллями спільно із соратниками В. Ковалем та М. Литвицьким були розгорнуті заходи щодо повернення цих ресурсів на користь держави. Без сумніву, його як і та інших діячів кооперації УНР глибоко хвилював ажіотаж навколо ОЦУКСу, який, крім більшовиків, підхопили політичні противники С. Петлюри та навіть представники кооперації колишньої Російської імперії. Перебуваючи у відставці й фактично без доступу до офіційних документів, Б. Мартос спробував залучити до цієї справи діячів кооперативної громадськості, які на той час перебували на теренах Волині, Закарпаття, Польщі, Чехословаччини та інших країн Західної Європи. Вочевидь, саме він змусив тодішнього керівника ОЦУКСу А. Сербиненка в жовтні 1921 р. скликати в Празі нараду діячів кооперації, котрі

перебували в еміграції у вказаних вище країнах. Тому офіційним організатором зібрання виступило керівництво ОЦУКСу, яке запросило у Прагу на 16.10. 1921 р. представників українських кооперативних спілок та діячів кооперації, що на той час перебували у місті. Зокрема кооперативні спілки представляли Х. Барановський (Українбанк) В. Коваль (Централ), М. Литвицький (Книгоспілка), А. Сербиненко (Дніпросоюз) та І. Кречотень і Ф. Горбань. Крім них на нараду запросили А. Харченка, М. Шаповала, С. Перепелицю, Б. Мартоса, М. Балаша, В. Мачушенка, М. Сціборського, І. Івасюка, К. Безкровного, А. Кучерявенка і Х. Наконечно²⁰.

Як виявилось, унаслідок неорганізованості нарада у зазначений день не розпочалася, а приступила до роботи лише 19 жовтня. При тому, відповідальний за організацію зібрання А. Сербиненко з невідомих причин у Празі не з'явився й участі в роботі зібрання не брав. Учасники наради, розглянувши звіт Х. Барановського і М. Литвицького, ухвалили постанову: «З огляду на те, що в Українській кооперації є ще досі незакінчені грошові і торговельні справи з урядом УНР нарада вважає необхідним звернутися до всіх кооперативних установ і діячів, які від імені української кооперації мали будь-які грошові стосунки з урядом УНР скласти докладно грошове справоздання». Визначити, що для всіх осіб та установ крайнім терміном подання звітів до Кооперативного центру має бути 1 січня 1922 р.²¹.

Обговоривши доповідь прибулого з УСРР В. Ковалю, який повідомив про неабиякі претензії більшовиків на закордонні активи української кооперації, учасники зібрання ухвалили таку резолюцію: «Конференція представників Українських кооперативних союзів, що відбулася у Празі 20/X 1921 р., ознайомившись із заявами п. Кудрі, що він є представником української кооперації, констатує:

«1). Українські кооперативні установи юридично існують на Україні тільки деякі припинили тимчасово діяльність під тиском і терором окупантської радянської влади.

2). «Вукоопспілка», в імені котрої п. Кудря виступає за кордоном, не є кооперативною установою, яка мала б права виступати і діяти від імені української кооперації.

¹⁹ Там само. С. 101.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 4000, оп. 1, спр. 8, арк. 22.

²¹ Там само, арк. 32.

3). *Перебуваючі за кордоном представники української кооперації не повинні складати своїх уповноважень, виданих законними органами управління кооперативних установ, поки ці уповноважені не будуть откликані тими органами, які мають право ці уповноваження відкликати.*

4). *П. Кудрю ні в якому разі не визнавати представником української кооперації, бо його уповноваження видані тільки Вукоопспілкою.*

5). *Оголосити, що як би п. Кудря підписав за кордоном які б то не було зобов'язання від імені української кооперації, то ці зобов'язання наперед опротестовуються і відповідальності за них українська кооперація ніколи на себе не візьме»²².*

Аналізуючи причини скандальної ситуації навколо ОЦУКСу, Б. Мартос зазначив, що кооперативні робітники за кордоном легко підпали під вплив різних, пристосованих до закордонних обставин, але в більшості морально скомпроментованих осіб. Тому, на його переконання, майже всі справи, які доводилося робити кооператорам, закінчувалися скандалом. На підставі фактів він запропонував організувати при ОЦУКСі наглядову раду із представників різних кооперативних спілок, негайно ліквідувати апарати ОЦУКСу в Лондоні і Парижі, а також зменшити оклади чинним директорам установи²³.

Як відомо, згідно постанови наради, В. Коваль виїхав у Берлін для виконання дорученого завдання. Його уповноважили організувати ревізію діяльності ОЦУКСу та його філій, визначити справжній фінансово-господарський стан цієї установи та підготувати її до остаточної ліквідації.

У підсумку висвітлені В. Ковалем матеріали акту ревізії щодо діяльності ОЦУКСу вражають масштабами марнотратства та фінансових зловживань з боку колись порядних і заслужених діячів. Відчувши безконтрольність, більшість із них із метою самозбагачення стала на шлях розкрадання державних і кооперативних коштів. Так, відомий нам «діяч» С. Перепелиця з метою «ознайомлення Європи з українською кооперацією» відкрив філію ОЦУКСу в Генуї (Італія) та

начебто підписав «італо-український договір» на поставку туди зернопродуктів, отримавши на це 13713 доларів. Як виявилось, ніякого договору не існувало, а сам пан С. Перепелиця «привчив в найкращих ресторанах Італії й Швейцарії гра-ти при його вході «Ще не вмерла Україна» і кричати «слава», їздив він тільки автомобілем, або в окремому купе-салоні; його віла в Генуї була найкращою зі всіх віл і т. д.»²⁴.

Загалом, за даними В. Ковалья, один із провідників української кооперації Х. Барановський у 1920-1922 рр. втратив почуття порядності і державної відповідальності та став на шлях злочинної діяльності. Нехтуючи кооперативними принципами, він заволодів народними коштами, заявляючи, що прослужив українській кооперації 25 років і має право, «щоб його діти не мерли з голоду». Колишній міністр фінансів УНР поцупив кругленьку суму в доларовому еквіваленті та разом з дружиною та 6-ма дітьми, щоб «не зривати очі в Європі», гарно влаштувався в Бразилії²⁵.

Інші його колеги знайшли прихисток у більшовиків, імовірно, заявляючи, що викрадання державних коштів вони здійснювали виключно для підриву економічної потужності «дрібно-буржуазних самостійників» під проводом С. Петлюри. Зокрема Є. Філіпович, який «потягнув» з ОЦУКСу чималу суму грошей, благополучно займав високу посаду в советському Зовнішторзі та навіть певний час служив у большевицькому посольстві у Варшаві.

Відомий нам С. Перепелиця влаштувався в Парижі і служив чуть не «головним писателем по економічним питанням» в тамтешніх лівих і більшовицьких виданнях.

Той же пан Штефан, який «забув» мануфактуру у Відні та «ліквідував» подібний товар у Чехословаччині, безбідно працював на високій посаді в Харкові²⁶.

Загалом, за неповними підрахунками, ця команда горе-кооператорів лише у 1920 р. вкрала понад 1 млн доларів США²⁷. Насправді, на наше переконання, фактичні суми потрібно збільшити на порядок, адже тут не враховані кредити від державної скарбниці, субсидії кооператив-

²² Там само, арк. 35.

²³ Там само, арк. 37.

²⁴ Проф. В. Коваль. Оцукс і оцуксисти // Нова Україна, 1925. № 7-8. С. 70.

²⁵ Там само. С. 67.

²⁶ Коваль В. Большевики та Оцуксисти // Нова Україна, 1926. № 3-4. С. 136.

²⁷ Проф. В. Коваль. Оцукс і оцуксисти // Нова Україна, 1925. № 7-8. С. 66.

них центрів та окремих спілок і кошти від ліквідації так званого «американського майна».

Не викликає сумніву, що вивчаючи отримані від В. Ковалю об'єктивні матеріали, М. Литвицький намагався вплинути на розв'язання цих ганебних справ. Однак зусилля Миколи Олексійовича спільно з колегами В. Ковалем, Б. Мартосом та іншими кооператорами відстояти інтереси спілок та їх членів, що вносили кооперативні кошти до капіталу ОЦУКСу, позитивних результатів не досягли.

Усвідомлюючи стан справ, М. Литвицький остаточно переконався у занепаді кооперативної моралі з-поміж колись заслужених діячів. Він пересвідчився, що епідемія так званої «руки-наживи» знайшла благодатний ґрунт і в структурах зарубіжної української кооперації, де внаслідок непорядності окремих її представників був відчутно підірваний авторитет національного кооперативного руху в очах світової спільноти.

Разом з тим, ми повинні визнати, що зусиллями порядних кооператорів та їх однодумців «...українська еміграція не побоялась вилуцтити зі свого середовища заражені гангреною злочинства елементи і широким опублікуванням про це остерегла український народ до якого-небудь контакту із злочинцями. В тому, що українська еміграція не побоялась це зробити і полягає і чистота і сила її»²⁸.

Повертаючись до розгляду питань другої частини порядку денного Празької конференції, зазначимо, що 20 жовтня, обговоривши доповідь Б. Мартоса, учасники зібрання ухвалили заходи, спрямовані на консолідацію кооперативної праці за кордоном. Зокрема, для координації діяльності української кооперації в еміграції вирішили організувати на території Польщі єдиний ідейний та господарський центр із представників усіх кооперативних установ Великої України. До складу тимчасової управи цього Кооператцентру обрали В. Ковалю, Б. Мартоса, М. Литвицького, Г. Буца і В. Мороза. Також зобов'язали Х. Барановського та А. Сербиненка забезпечити фінансування для утримання членів зазначеної вище управи Кооператцентру. Учасники надали повноваження В. Ковалю бути представником наради по всіх кооперативних

справах взагалі і зокрема е заходах щодо ліквідації ОЦУКСу²⁹.

У процесі роботи М. Литвицький проінформував учасників наради про життя та діяльність українських кооперативних об'єднань у Польщі та звернувся від їх імені до центральних спілок України з проханням надати грошову позику для розвитку волинської кооперації. Нарада вирішила передати це питання на розгляд новоутвореного тимчасового Кооператцентру³⁰.

В останній день роботи зібрання, 22 жовтня, заслухавши доповідь головуючого М. Литвицького «Про сучасний політичний момент і кооперацію», учасники ухвалили наступне: «1) щоб українська кооперація в особі своїх репрезентативних органів виступала як самостійний національно-економічний і громадський чинник; 2) щоб українська кооперація не входила в жоден з існуючих партійно-політичних блоків; 3) ще раз підкреслити шкідливість участі кооперації в політичному житті і закликає всіх уповноважених представників українських кооперативних установ боротися проти всяких спроб втягнути кооперацію в політичну боротьбу і протестувати проти використання кооперації в політичних цілях»³¹. Аналіз вищезазначеної постанови свідчить, що учасники наради були і залишилися послідовними прихильниками принципу аполітичності кооперації.

Повернувшись із Чехословаччини на Волинь, М. Литвицький активно долучився до розвитку українського кооперативного руху. Зокрема, як член тимчасового закордонного Кооператцентру, він налагодив зв'язок із місцевими повітовими осередками та намагався консолідувати їх діяльність шляхом утворення єдиного крайового центру. Прагнення розвинути кооперативне життя підтвердив кооперативний з'їзд за участі української інтелігенції Західної Волині, гостей із Східної Галичини, Холмщини, що відбувся у квітні 1922 р. у Кременці.

За твердженням С. Наріжного, культурно-кооперативна праця емігрантів на Волині та на північно-західних українських землях була плідною та різносторонньою. Дослідник зазначав, що «...наддніпряньська еміграція /.../ йшла працювати в кооперації, церкві, просвітніх установах і т. д. З кооперативних діячів-емігрантів

²⁸ Коваль В. Большевики та Оцуксисти // Нова Україна, 1926. № 3-4. С. 136.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 4000, оп. 1, спр. 8, арк. 38.

³⁰ Там само, арк. 34.

³¹ Там само, арк. 39.

на Волині своєю працею особливо визначилися: М. Трепет, М. Скрипник, І. Романченко, Я. Грабів, Г. Буц, А. Герасименко, С. Бачинський, І. Мотренко, С. Богдан, Д. Піснячевський, В. Мачушенко, М. Литвицький і інші. Працювали вони в різних осередках Волині – Кременці, Луцьку, Острозі й т. д.; організовували вони там кооперативне життя й дбали, щоб кооперативні позиції лишилися в українських руках. Майже всі названі діячі брали участь в Кооперативному З'їзді в Кременці 1922 р.»³².

У виступі на зібранні М. Литвицький окреслив головні завдання української кооперації та оприлюднив власну позицію щодо участі українців у виборах до Сейму і Сенату Польщі. Також учасники з'їзду ухвалили низку постанов, серед яких було рішення про створення центральної кредитної спілки Союз-банк, котра мала опікуватися проблемами фінансування українських кооперативів³³. Водночас на зібранні відбулася жорстка дискусія щодо співпраці з польською владою, яку виразно здійснювало керівництво Кременецького спілки. Зокрема, згодом, 6 серпня, у Кременці відбулись надзвичайні загальні збори уповноважених місцевої спілки кооперативів, на яких за надмірний контакт з польською владою і господарсько-фінансові зловживання було звільнено керівників усіх органів управління. Після доповіді п. Я. Грабова та пояснень пп. М. Трепета, І. Романченка учасники зібрання, усвідомивши злочинну діяльність правління в складі пп. Панкевича, Малявського, Алешкова, та безконтрольність з боку Надзірної Ради, головою котрої був п. Рей, винесли громадську недовіру правлінню і Раді. Обравши нове керівництво спілки, кооператори призначили спеціальну ревізію, надавши право запросити для цього експертів. Як зазначалося в газеті «Діло», така постановка справи «...загрозувала лавою підсудних для бувших членів правління та Ради», що викликало неабияку стурбованість з боку «правлінських» родичів і приятелів. Активна громадська позиція, поряд із заборонаю польської влади проживати політичним емігрантам на західно- українських

землях, призвели до виселення з Волині М. Трепета, Я. Грабова, І. Романченка і В. Біднова³⁴.

Під тиском громадськості та бажанням місцевої влади позбутися активних діячів українського руху міністерство внутрішніх справ Польщі погодилося видати виїзні документи проф. В. Біднову, голові управи Бюро волинської кооперації Я. Грабову, члену Ради того ж Бюро М. Трепету та члену правління Боложівського споживчого тов. І. Романченко, які згодом отримали закордонні паспорти для виїзду до Чехії, але без права повороту³⁵.

Відомо, що М. Литвицький і переважна більшість кооператорів-емігрантів підтримувала політичний курс С. Петлюри та його співпрацю з урядами Західної Європи щодо продовження боротьби за державність України. Тому на терені Волині він потрапив «нід обстріл» політичних опонентів з боку противників українського руху. Крім того, за активну громадянську позицію та наміри Миколи Олексійовича консолідувати національний кооперативний рух навколо ідеї продовження боротьби за звільнення українських територій, в т. ч. і Волині від іноземних окупантів вкрай не сподобала польській владі. Звісно, він також потрапив під переслідування з боку силових інституцій Польщі.

Принагідно зазначимо, що у травні 1922 р. після участі в роботі Кременецького кооперативного з'їзду М. Литвицький обійняв посаду інструктора з питань кооперації в Дубенській повітовій спілці³⁶. Там він розгорнув активну громадсько-політичну діяльність та переймався проблемами консолідації навколо Блоку національних меншин (БНМ) для участі у виборах послів до Сейму і Сенату Польщі, які мали відбулися 5 і 12 листопада 1922 р. Список БНМ був зареєстрований під № 16, який проводив виборчу агітацію під гаслом: «Земля, Воля, Щастя, Світло, Рівність»³⁷.

Передвиборча агітація БНМ була ефективною і доступною для українського селянина. На Волині перемога БНМ була повною – він здобув тут близько 80% голосів і всі мандати.

³² Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома війнами. Частина перша. – Прага, 1942. – С. 317.

³³ Давидюк Р. Українська політична еміграція як фактор суспільних змін на тер. Західної Волині. С. 73.

³⁴ Вигнанці з Волині // Діло. 1922. Ч. 9. С. 3.

³⁵ З Волині. Вигнанці з Волині // Діло, 1922. Ч. 18. С. 3.

³⁶ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 1416, арк. 5 зв.

³⁷ Чого хоче список № 16 // Наше Життя. 1922. № 8. С. 2-3.

Звісно, потерпівши поразку у виборчих змаганнях, частина советофілів та більшість діячів галицького проводу намагалися всіляко дискредитувати активістів волинського українського руху, до яких, без сумніву, був вписаний М. Литвицький. У засобах масової інформації з'явилися публікації про начебто «виявлений зв'язок» Миколи Олексійовича з одіозними діячами революційних подій 1917-1920 рр. В. Оскілком та І. Горемикою, які під час виборчої кампанії підтримували польські політичні блоки. Зокрема, відомий нам «*ex-отаман*» В. Оскілко, який у буремному 1919 р. влаштував військовий заколот проти С. Петлюри, на одному із передвиборчих зібрань примудрився заявити, що «*блок національних меншостей є жидівською махінацією*». Звісно, його виступ народне зібрання освистало, а промовцю довелося негайно «*накивати п'ятами*»³⁸.

Подібну дезінформацію про співпрацю М. Литвицького з іншими діячами, котрі за завданням польської влади намагалися «*розбити блок національних меншин*», підхопила просоветська газета «Українське життя». Поставивши за мету у будь-який спосіб дискредитувати його постать, в часописі був опублікований наклепницький пасквіль про «*провокаційну діяльність*» Миколи Олексійовича. Звісно, подібні неправдиві інсинуації з боку редакції названого часопису вкрай обурили М. Литвицького і він намагався спростувати ці звинувачення та розкрити причини появи її в інформаційному просторі. Однак декілька вимог щодо публікації спростувань безпідставних звинувачень успіхів не мали. Тоді Микола Олексійович звернувся до редакції часопису «Діло», яке все ж таки розмістило його лист на шпальтах газети. В притаманному йому стилі досвідченого журналіста Микола Олексійович аргументовано спростував усі звинувачення автора наклепу й зазначив, що «*...Оскілковщину і Горемиківщину у всіх її виглядах і odmінах уважав і уважаю ганьбою для національної гідності Українця*». Крім того, від ще раз підтвердив власну позицію щодо відстоювання інтересів українського населення на території підпольської Волині. «*З часу переїзду на Волинь для економічної роботи, – зазначав Микола Олексійович, – в своєму фахові (кооперація) я виразно і рішучо стою на позиції, що репре-*

зентація і оборона національних (в найширшому обсягові цього розуміння) інтересів і прав українського народу на Волині належить до місцевих громадських діячів... Про таку свою позицію я отверто заявив ще на всеволинському кооперативному з'їзді, який відбувся в Кременці в початку 1922 р.»³⁹.

Незважаючи на те, що подібні провокації з боку політичних опонентів створювали певний негативний резонанс навколо постаті М. Литвицького як громадсько-політичного та кооперативного діяча, Микола Олексійович продовжував закликати українське населення краю до консолідації та посилення спільної боротьби за збереження українських шкіл, осередків «Просвіти» та проти створення перепон для діяльності української кооперації. Враховуючи неабияку популярність М. Литвицького серед населення краю, польська влада посилила переслідування проти нього і повітовий староста запропонував йому «*добровільно*» покинути край. З цього приводу в газеті «Діло» повідомлялося таке: «*Відомий київський кооператор, був. віце-міністр внутр. справ у кабінеті В. Прокоповича Микола Литвицький одержав наказ негайно виїхати з Польщі під загрозою, що коли, не виконає цього в призначений речинець, то буде видалений за Збруч*»⁴⁰.

Не останнє місце у посиленні кампанії щодо виселення М. Литвицького з території Волині займали його контакти з державними і громадськими діячами УНР, які розселилися в Австрії, Німеччині, Франції та Чехословаччині. Зокрема, за дорученням «Коопцентру» у грудні 1922 р. Микола Олексійович перебував у Празі, де брав участь у ювілейних заходах щодо вшанування 20-річчя творчої діяльності видатного українського поета О. Олеся (О.І. Кандиба). До речі, він був особисто з ним знайомий ще з Вінниці, Олександр Іванович приїздив погостювати до Д. Марковича. Крім того, у 1919-1920 рр. громадські справи М. Литвицького та О. Олеся пересікалися в Києві. Випало так, що 2 грудня, в Празі, Микола Олексійович у переповненій людьми великій залі Жофіні мав нагоду виголосити поету вітальні слова як повноважний представник Української кооперації, член ради «Дніпросоюзу»⁴¹.

³⁸ З Волині. «Отаман» кандидує // Діло. 1922. Ч. 25. С. 2.

³⁹ Литвицький М. Лист до Редакції // Діло. 1923. №. 89. С. 4. (25.07).

⁴⁰ Виявили М Литвицького // Діло. 1923. №. 172. С. 3.

⁴¹ Ювілей О. Олеся // Діло. 1922. № 211. С. 1.

Звісно, польські спецслужби чітко відслідковували контакти усіх «небажаних» осіб і після його повернення з-за кордону значно посилили адміністративний тиск на М. Литвицького. Микола Олексійович змушений був шукати захисту у Варшаві. Однак і там він не знайшов жодного порозуміння з чиновниками владних структур. Виявилось, що він став небажаною особою на теренах Речі Посполитої та змушений буде покинути її територію. З цього приводу газета «Діло» повідомляла наступне: «...Недавно між іншими приїхав сюди [до Варшави] шукати правди та захисту колишній віце-міністр УНР Микола Литвицький, що останні місяці скромно працював у волинській кооперації. Йому воєвода й староста запропонували негайно залишити Польщу під загрозою, що в противному разі віддадуть його большевикам»⁴².

Згодом, уже перебуваючи в Чехословаччині, Микола Олексійович писав, що «після 2-місячного подорожування по поліцейських станах примушений був «добровільно» залишити «*granicy państwa*»⁴³.

Отже, короткий проміжок життя М. Литвицького на території Волинського воєводства у 1921-1923 рр. був наповнений визначними подіями в громадсько-політичному житті української еміграції. Перебуваючи під глибоким морально-психологічним впливом поразки вільної боротьби та зважаючи до нових умов життєдіяльності в чужій країні, М. Литвицький знайшов себе в активному відродженні різних

форм української кооперації. Йому довелось організувати повітові кооперативні спілки та розвивати діяльність споживчих і кредитних товариств, молочарських та інших виробничих кооперативів. Зусиллями представників української політичної еміграції вдалося значно розвинути економічну самодостатність українського населення Західної Волині. Незважаючи на утиски з боку польської влади, результатом енергійних зусиль емігрантів та місцевого населення у Волинському воєводстві на кінець 1923 р. вдалося утворити п'ять повітових кооперативних спілок: у Дубні, Рівному, Острозі, Здолбунові і Кременці⁴⁴.

Ідеологічно загартовані кооператори-емігранти з Великої України, в когорті яких перебував М. Литвицький, здійснювали відчайдушні спроби повернути законним власникам кошти, які привласнили діячі закордонного об'єднання ОЦУКСу. Незважаючи на невдачу, кооператори заявили про непорушну прихильність до основоположних принципів і засад та моральної чистоти національного кооперативного руху. В умовах Другої Речі Посполитої українська кооперація стала потужним фактором, за допомогою якого вдалося частково компенсувати бідність, породженої безземеллям волинського українського селянства. Микола Литвицький в числі свідомих українських кооперативних діячів виступив організатором і провідником боротьби за права так званих національних меншин, у статусі яких опинились українці на рідній, але не своїй землі.

References

1. Davydyuk R. (2018) Ukrayins'ka politychna emihratsiya yak faktor suspil'nykh zmin na terytoriyi Zakhidnoyi Volyni. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya». Seriya «Istorychni nauky»*. 27, 70-78. [in Ukrainian].
2. Onipko T. (2016) *Eksporno-zbutova diyal'nist' spozhyvchoyi kooperatsiyi Ukrayiny: dosvid 1920-kh rr: z nahody 150-richnoho yuvileyu spozhyv, kooperatsiyi Ukrayiny (1866-2016)*. Poltava: PUET. [in Ukrainian].
3. Onipko T. (2013) *Spozhyvcha kooperatsiya Ukrayiny v konteksti mizhnarodnoho kooperatyvnoho rukhu: 20-ti rr. XX st.* Poltava: PUET. [in Ukrainian].

⁴² Мисливий. «Мудрі політики» (З кол наддніпрянської еміграції) // Діло. 1923. № 182. С. 2.

⁴³ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 1416, арк. 6.

⁴⁴ Наші повітові союзи // Господарсько-кооперативний часопис, 1923. Ч. 21. С. 221.